

A GONOSZ NYOMÁBAN

A NÁCIZMUS LÉLEKTANI MAGYARÁZATAI

KISS ZSUZSANNA

A nácizmus tizenkét évről tengernyi irodalom született. Bár az események szisztematikus feltárása már önmagában is lázba hozta mind a szakmai, mind a laikus közönséget, arra a kérdésre, hogyan vezetett egy politikai rendszer orruknál fogva milliókat, hogyan pusztíthatott el ilyen hatékonysággal és legitim brutalitással további milliókat, miféle mágia kapcsolta össze a vezért híveivel, még mindig nincs kielégítő válasz. A történészek „szerszámosládájában” nincs hozzá megfelelő szerszám, ezért mindenképpen ésszerű és fontos lenne, ha a kutatásba bevonnák a pszichológiát, ám az eddigi gyakorlat ellentmond a racionalitásnak. E lehetőség elmulasztása pedig Gyáni Gábor szavaival élve komoly „szellemi öncsonkolás”.

Ennek oka először is a történésztársadalom szkepszise a pszichológiai elemzéseket illetően. A tárgyi bizonyítékokkal operáló kutatás nem tud mit kezdeni olyan levezetésekkel, amelyeknek kiindulási pontja egy „feltételezett” jelenség, gondolok itt az Ödipuskomplexusra, a felettes-énre, a társadalmi karakterre stb. Másodszor a pszichoanalitikus terminológia egy újabb szakterület elmélyült tanulmányozását igényelné. A nemzetiszocializmus témakörében született, döntően Hitler személyiségéből kiinduló és gyakran monokauzális magyarázatok pedig csak fokozzák az ellenérzéseket, mert a nácizmust Hitler patológikus karakterére visszavezető szerzők mellőzik a korszak alapos történeti vizsgálatát.

A közönség egy része azt várna, hogy a pszichológia mondja ki: a nácik a maguk örült rendszerét ártatlan hétköznapi emberekre ráerőszakoló pszichopaták voltak. Mások szívesen vennék azt a verziót, amely szerint Hitler és társai egyáltalán nem voltak örültek, nagyon is tudták, mit csinálnak, a németek pedig torzult személyiségük okán odaadóan követték vezetőiket. Egy harmadik csoport annak megállapítását óhajtja, hogy a náci rezsim brutalitása nem különleges, hiszen semmilyen sem különbözött a kommunista rendszer kegyetlenségétől. Ezért bármiféle elemzés első kérdése: *cui prodest?* A tárgyilagos vizsgálódást az is megnehezíti, hogy a sebek máig sem gyógyultak be, a kommunikatív emlékezet élénken őrzi a trauma emlékét és a hozzá kapcsolódó emóciókat. A lélektani kutatások feladata ezért nemcsak az, hogy feltárja a nácizmus mélyén ható pszichés tényezőket, mert komolyan foglalkoznia kell a korszakról alkotott képünk sajátosságaiival is.

A Hitler személyiségére koncentráló lélektani munkák elsődleges kérdése az volt, diagnosztizálható-e nála az elmebetegség valamelyik formája. Ám miért merülhetett fel egyáltalán az örültség, a patológiás személyiség vélelme? A gondolat már saját korában is megfogalmazódott. A vezérkar Hitler-ellenes tagjai arra akarták rávenni Jungot, a svájci pszichiátert, hogy a vezért nyilvánítsa örültté, mert ez valószínűleg elfordítaná tőle a közvéleményt – tudjuk meg Deirde Bair Jungéletrajzából. Noha a kezdetben a nemzetiszocializmussal rokonszenvező Jung 1943-tól – mint az OSS 488. számú ügynöke – szinte napi rendszerességgel osztotta meg szakvéleményét Allen W. Dullesszel, ezt az eljárást nem tartotta célravezetőnek.¹

Később azonban úgy tűnt, az örültté nyilvánítást nem kizárólag politikai szándékok indokolják. Hitler agresszív természete, az érzelmek tompultsága és a lelkiismeret teljes hiánya még a laikusok figyelmét is felkeltette, a *Mein Kampf*ban leírt pasewalki vízió,² a paranoid viselkedés és a fanatikus megszállottság pedig további adalékkal szolgált pszichiátriai kórképehez.

Az elmúlt nyolcvan év vonatkozó lélektani elemzéseit áttekintve azt látni, hogy Hitler *szélsőséges destruktivitása* leginkább a pszichoanalitikusokat foglalkoztatta. Különös hangsúlyt kapott a vezér gyermekkorának vizsgálata. A destruktivitásnak a korai életszakaszhoz köthető oka (a brutális apa, vagy a túlzott kötődés egy szenvedő és kényeztető anyához) domináns magyarázó tényezővé lépett elő a náci rendszer szélsőséges brutalitásával kapcsolatban is. Egyesek (Alice Miller, Helm Stierlin³) az individuumot állították a magyarázat középpontjába, a körültekintőbb szerzők azonban igyekeztek Hitlert a társadalmi környezetébe integrálva értelmezni (Fromm, Erikson⁴).

Fromm jellemrajza Hitlerről három pillérré épül: a szadomazochizmus, a nekrofilia és az extrém nárciz-

1 ■ Deirde Bair: *Jung. A Biography*. Little Brown Company, Boston, 2004.

2 ■ Hitler 1918 októberében egy mustárgáztámadásban egy időre megvakult. A pasewalki katonai kórházban érte a katonai vereség híre.

3 ■ Alice Miller: *Am Anfang war Erziehung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1980; Helm Stierlin: *Adolf Hitler. Familienperspektiven*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1980.

4 ■ Erik H. Erikson: *A rombolás anatómiája*. Háttér, Bp., 2001; Erik H. Erikson: *Identitát und Lebenszyklus. Drei Aufsätze*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1981.

mus diagnózisára. Hipotézise szerint a szadizmus és a mazochizmus az autoriter személyiség eleme, mely az erősek csodálatában és a gyengék megvetésében nyilvánul meg. Hitler gyűlölte a weimari köztársaságot, mert gyengének tartotta, és csodálta a hatalom birtokosait, a hadsereget és a kapitalistákat. Nem volt ez másképp egyszerre szeretett és gyűlölt népével sem. Hatalmi törekvéseit racionalizálta, amikor azt állította, hogy a támadás nem más, mint a fenyegetett léttér megvédése. Az erősebb jogának elvét darwini köntösbe bújtatta, a tudattalan szadizmust a természetre vetítette ki. Fromm szerint Hitler nemcsak a zsidókat gyűlölte, hanem az egész emberiséget, tulajdonképpen magát az életet. Hitler nekrofil karakterét szifiliszfóbiájával hozta összefüggésbe, ami e karakter tipikus fantáziája: félelem a mocsktól, a mérgetől, a fertőzésektől a beteg, mérgezett, szennyezett dologként megélt világban. A zsidók elleni gyűlölete is ebből fakadhatott: lévén idegenek, megméltelyezik a társadalmat, ergo ki kell irtani őket.⁵ Destruktivitásához ugyanakkor hozzátartozott annak elfojtása is. Fromm számos védekezési reakciót ír le, melyek gátolták e pusztító hajlam tudatosulását: Hitler nem vett részt kivégzéseken, nem bírta a halottak, sebesültek látványát, és ugyanezen okból nem evett húst sem. Mosakodási kényszere a kezehez tapadó vér (átvitt értelemben) eltávolítását jelenthette. Nekrofil karakterének kialakulása a gyermekkorra vezethető vissza, az élettelen, közönyös családi atmoszférára, illetve a szülők pesszimista világképére. A szifilisz kétségkívül a korszak nagy, dramatikus betegsége volt, amely nemritkán degenerációkhoz vezetett. Am kérdés, hogy ez a retorikai toposz mennyiben kapcsolódik Hitler személyiségéhez, és mennyiben a nacionalizmus több mint háromszáz évet átfogó képiségéhez. A szifilisz metaforikus használata ugyanis nagyon jól illeszkedik a XIX. század patologizáló biológiai metaforáihoz – csakúgy, mint a rák, a pestis vagy a rüh. A faj alapjára helyezett nemzet esetében a vér tisztaságát félti, képiségét pedig a háború utáni korszak könnyű erkölcsi és nyilván a szifilisz gyors terjedése hívhatta elő.

Alice Miller, a nemrég elhunyt svájci gyermekpszichológus, aki a Hitler család struktúráját a totalitárius rezsimiek prototípusaként határozta meg,⁶ valójában a gyermekkori bántalmazás következményeire keresett markáns példát. Munkája nem tekinthető Hitler-életrajznak, hiszen csak egyetlen aspektussal foglalkozik, az agresszióval, amely szerinte nem ösztönszerű, ahogy a pszichoanalízis állítja, sokkal inkább reaktív jelenség. Ugyanakkor abban igaza van, hogy sem a külső történéseket elemző történészeketől nem várhatjuk Hitler személyiségének feltárását, sem a pszichoanalitikusoktól, akik nagy valószínűséggel itt is az Ödipusz-komplexust ismerik fel a történetben.⁷

Az analitikus értelmezésnek mindenképpen határt szab, hogy az analizált személlyel nem folyhat aktív kommunikáció, csak a klinikai praxisból nyert általános tézisek alkalmazására nyílik lehetőség. A diagnózisok általában a pszichoszexuális fejlődés kritikus

szakaszainak megfigyeléséből erednek, és meglehetősen sablonos képet adhatnak egy adott személyiségről. Valójában a vizsgálat meg is állhatna ezen a ponton, hiszen már az is kérdés, Hitlert bántalmazták-e gyermekkorában vagy sem. Másrészt ugyanazok a szimptómák gyakran teljesen más okokra vezethetők vissza, és teljesen más neurotikus struktúrákban manifesztálódhatnak. Wolfgang Wippermann egyik tanulmányában bemutatta, mennyire esendő, mennyi buktatót rejt egy ilyen ex post analízis.⁸ Még ha a szimptómák leírásában egyezsége jutnánk, akkor is teljesen eltérő diagnózisok adhatók. Hitler személye az esetek nagy részében – mint Alice Miller könyvében is – csak példaként szolgál egy aktuális elmélet alátámasztására, ami lehetett a fekete pedagógia, a delegációs tézis, az ödipális dráma, az ifjúság identitáskrizise vagy épp a traumaelmélet.

Kérdés viszont, hozzájárul-e Hitler gyermekkorának analízise a náciizmus és pszichés mechanizmusai megértéséhez. Valamennyire nyilván, de lássuk be, a pártban nemcsak a vezér volt destruktív, hanem a tagok nagy része is, és agresszivitásuk inkább a korszak szellemiségéből eredeztethető, semmint nehéz gyermekkorukból. Az egyén szintjén végzett kutatások nem tudtak olyan pszichés közös nevezőt azonosítani sem a párttagok, sem a lelkes hívek körében, amely magyarázatot adna a fasizálódásra, a brutalításra. Az első világháborút követő években az agressziós küszöb bizonyíthatóan magasabban volt, a húszas évek politikai gyűlései nemritkán tömegverekedéssel végződtek. Ezt sem szabad figyelmen kívül hagyni.⁹ A közös nevezőt a korszak attitűdjeiben és mentalitásában kell keresnünk, a gyermekkori fejlődést abszolutizáló nézeteknek is ellentmondva. Nem hagyható figyelmen kívül a háború hatása, mely az emberi szenvedés olyan özönét zúdította a korszak embereire, amit az *Augusterlebnis*¹⁰ euforikus tömegei el sem tudtak képzelni. Az elemzések evvel kevésbé számolnak, így a náci ideológiában megjelenő új ember ideálja sem kap bennük kellő súlyt. Ernst Jünger, akinek írásai a német fiatalok ezreit ejtették rabul, ezt írta a háború

5 ■ Fromm: *i. m.* 13. fejezet

6 ■ Miller: *i. m.* 1980. 174. old.

7 ■ Alice Miller: *Die Kindheit Adolf Hitlers. Vom verborgen zum manifesten Grauen.* www.alice-miller.com/bucher_de.php?page=2a

8 ■ Wolfgang Wippermann: *Faschismus und Psychoanalyse. Forschungsstand und Forschungsperspektiven.* In: Bedrich Loewenstein (Hg.): *Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche.* Centaurus, Pfaffenweiler, 1992. 261–274. old.

9 ■ Vö. Martin H. Geyer: *Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1998.

10 ■ *Az Augusterlebnis*, amelyet később 1914 szellemeként is emlegettek, a német tömegek 1914. augusztusi lelkes várakozása, amellyel a háború kitérését üdvözölték.

11 ■ Ernst Jünger: *Kampf des inneren Lebens.* In: uő: *Sämtliche Werke.* Klett, Stuttgart, 1987. 7. köt. 103. old.

12 ■ Jünger: *Über den Schmerz.* In: *i. m.* 159. old.

13 ■ Walter C. Langer: *The Mind of Adolf Hitler. The Secret Wartime Report.* Basic Books, New York, 1972. Első kiadás, készült az OSS megbízásából 1943-ban. Németül: uő: *Das Adolf-Hitler-Psychogramm. Eine Analyse seiner Person und seines Verhaltens.* Fritz Molden, Wien–München–Zürich, 1973.

emberformáló élményéről: „Aki a háborút csak tagadásként élte meg, kizárólag mint egyéni szenvedést, és nem mint igenlést vagy magasabb rendeltetést, az rab-szolgaként élte meg. Annak nem volt belső, csak külső élménye.”¹¹ Tizenkét évvel a háború után Jünger párhuzamos világokról beszél: az egyik heroikus, a másik az érzékenység világa. Mindkettőnek sajátos viszonya van a fájdalomhoz: az érzékenység világában a cél a fájdalom lezárása és eltüntetése, a heroikus világ egyéni viszont mindig bevetésre készek, úgy élik az életüket, hogy mindig fel legyenek vértelve a fájdalommal szemben.¹² A nemzetiszocialista ideológia affektív kulcsa épp ez a *filoheroizmus*, mely teljesen összeforrt a faj magasabbrendűségének hitén alapuló dominancia érzésével. A kumuláló és radikalizáló nemzeti érzések figyelembevétele nélkül ez a rendszer nem érhető meg. Az iskolai történelemórákon 1933-tól nem eseménytörténet nyújtottak, hanem a háború *élményét* közvetítették, pszichológiailag felkészítve a tanulókat a következő háborúra. Egy rendszer destruktivitása nem vezethető le kizárólag vezérének destruktivásából, főleg akkor nem, ha a rendszer jó ideig titkolt célja egy újabb háború.

A húszas évek Németországában ezen túl is több tényező erősítette az agresszióra való hajlandóságot. Az első maga a világháború, amelyet a megalázó és igazságtalan békeszerződés miatt sokan nem tekintettek lezártnak. Versailles-t gazdaságilag Németország szolgárába taszításával, kizsákmányolásával vádolták, külpolitikailag a szövetségesek háborújának folytatását jelentette más eszközökkel, belpolitikailag pedig minden probléma gyökerét. A „kenyeret a jövétellel helyett” jelszó széles rétegek mindennapi problémáját kapcsolta össze a nagypolitikával. Integráló hatásán túl kitűnő eszközt adott mindazok kezébe, akik nem tudtak megbékélni a köztársaság rendszerével. Akik pedig úgy gondolták, hogy a versailles-i béke tulajdonképpen a szövetségesek háborújának folytatása más eszközökkel, ebből könnyen levezethették az ellenállás jogosságát nemcsak a nemzetközi rend, hanem a belső államrend ellen is. A jogra, igazságra és erkölcsre hivatkozva fordultak szembe azokkal a törvényekkel, amelyek szerintük nem feleltek meg az „egészséges népérésnek”. A társadalmi

értékválság megelőzte a pénz válságát, s ugyanakkor hódított a napóleoni háborúk óta egyre radikalizáló nacionalizmus, amelynek nyelvi toposzai minden Hitler-beszédben felbukkannak. Lélektani szempontból mindez legalább annyira fontos, ha nem fontosabb, mint a náci tettesek karaktere.

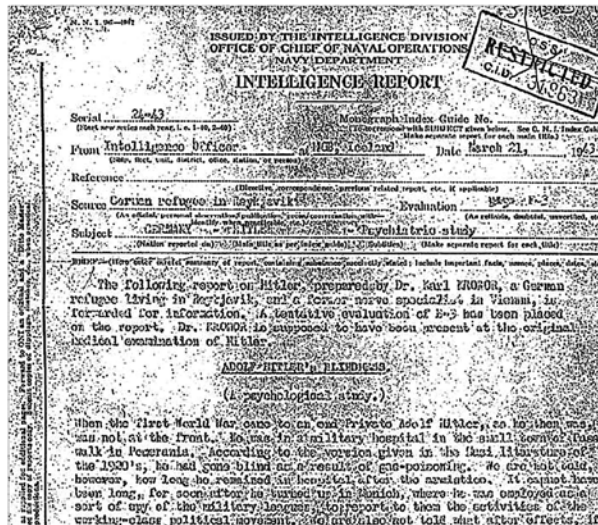
Ennek ellenére mind a laikusokat, mind a pszichiátriai szakmát komolyan foglalkoztatta és foglalkoztatja Hitler örültségének kérdése. A diagnózisok igen széles skáláján egymással ellentétes vélemények is megjelentek, amelyek gyakran figyelmen kívül hagyták azt az „aproságot”, hogy Hitlerről nem maradt fenn semmilyen pszichiátriai feljegyzés, és az sem bizonyítható, hogy valaha is részesült ilyen típusú kezelésben. Az ex post diagnózisok a következő patológiák köré csoportosulnak: *hisztéria*, *szkizofrénia*, *bizonyos típusú személyiségzavar*, valamilyen *szomatikus okra* visszavezethető pszichés zavar.

HISZTÉRIA

A *hisztériával* kapcsolatos spekulációkra a pasewalki kórházban leírt ideiglenes vakág adott okot. Az első látásvésztest egy mustárgáztámadás okozta, ám a

visszaesés, amit nem lehetett már a gáztámadás számlájára írni, felkeltette a pszichiáterek gyanakvását. Hitler ettől az időponttól eredeztette küldetésstudatát, ekkor döntött úgy, hogy politikus lesz. A pszichiáterek tehát elvetették a visszaesés organikus okait, és megszületett a Hitler hisztériájáról alkotott elmélet, amelynek állítólagos alapját az amerikai tengerészeti titkosszolgálat által rögzített dokumentum jelentette. A pasewalki hiányos dokumentáció ellenére makacsul tartotta magát az a tézis, hogy dr. Forster, aki hisztériával kezelte Hitlert, a későbbi represszáliák miatt öngyilkosságot követett el.

A pszichoanalízis népszerűségének tudható be, hogy a hisztéria diagnózisa még az 1930–40-es években is meglehetősen gyakori volt, az érzékszervek zavarait a hisztéria tipikus tüneteként értékelték. Mára ez a fogalom teljesen eltűnt a pszichiátriai szótárából, helyébe a konverziós vagy disszociatív zavar elnevezés lépett. Ezt diagnosztizálta Walter C. Langer, aki az Office of Strategic Service-től (OSS, a CIA elődje) kapott megbízást Hitler személyiségének feltérképezésére. A vezért személyesen ismerő személyekkel készített interjú alapján felállított pszichogramból¹³

Az OSS 1943-as jelentésének részlete Hitlerről.
OSS Research Analysis Branch, „Regular” Reports, 716 31963
[entry 16] Record Group 226, National Archives Washington.

arra a következtetésre jutott, hogy Hitler hisztérikus alkat, közel áll a szkizofréniához, mindenképpen neurotikus, de pszichiátriai értelemben nem nevezhető elmebetegnek.

A hisztériaelmélet a pszichiátriai és pszichohistóriai szakirodalomban elsősorban a pasewalki hallucinációkhoz, illetve a dr. Forster által alkalmazott hipnózishoz kapcsolódott. A katonai kórházban történtek köre a pszichiáterek mítoszok egész sorát fonták, mára az egyetlen objektívnak mondható forrás az, amelyre John Toland¹⁴ bukkant a washingtoni Nemzeti Archívumban az amerikai tengerészet titkosszolgálatának dokumentumai között.

Az irat szerint egy Karl Kroner nevű pszichiáter szolgált információkkal Hitler kezeléséről, ő hozta összefüggésbe Forster terápiáját Hitler hisztériájával. A hisztérikus vakság fonalát az 1970-es évek második felében Binion¹⁵ és Waite¹⁶ szötte tovább. Binion, bár a hisztérikus vakságot hibás következtetésnek minősítette, e dokumentumra építve a pasewalki kezeléstől Forster öngyilkosságáig nyomon követi a történetet. A katonai kórházbeli eseményeket Ernst Weiß¹⁷ *A szemtanú* című regényéből veszi át (ahol A. H.-t, a fanatikus örveztőt, aki egy angol gáztámadás következtében megvakult, P. hipnózissal kezeli). Feltevése szerint Forster 1933 nyarán egy párizsi kávézóban találkozott Weißszel, és átadta neki a kórlap másolatát.¹⁸ Húsz évvel később David Edward Post¹⁹ amerikai pszichiáter a Forster által alkalmazott állítólagos hipnózist már bizonyítottnak tekinti anélkül, hogy mérlegelné annak lehetőségét, hogy Forster hisztériakonceptiójából nagyobb valószínűséggel következhetek volna más kezelési módok is.²⁰ Post 2000-ben a 15. Nemzetközi hipnóziskonferencián, Münchenben előadást tartott a témáról, s ezután (Armbruster szerint Bernhard Horstmann²¹ közvetítésével) a legenda Németországban is gyökeret vert.²² Horstmann szerint Forster zseniális hipnózis eljárása Hitlert nemcsak kikezelte hisztérikus vakságából, hanem beleprogramozta azt az omnipotens küldetésstudatot is, amely politikai pályafutását meghatározta. Nagyon hasonló következtetésre jutott a brit David Lewis is, aki a Forster-féle hipnóziskezelést tényként kezelte, és Hitler karizmatikus politikusi pályája kiindulópontjának minősítette.²³ A hisztériás vakság elmélete azután utat talált a német pszichiátriába, és Gerhard Köpf,²⁴ illetve Franziska Lamott²⁵ írásaiban élt tovább.

Armbruster ellenpéldaként említi Peter Theiss-Abendroth művét,²⁶ aki ezen pszichiátriai munkák metodusát és eredményeit felülvizsgálva, arra a következtetésre jutott, hogy az a hipotézis, amely szerint Hitler 1918-ban tartós személyiségváltozáson ment át akár egy trauma, akár egy pszichiátriai beavatkozás nyomán, nem állja meg a helyét. Peter Ostwald²⁷ szerint veszélyes dolog bármiféle pszichiátriai diagnózist pusztán dokumentumok alapján felállítani. Tegyük hozzá, még kényesebb, ha nincsenek is ilyen dokumentumok.

SZKIZOFRÉNIA

Hitler személyének analizésében először W. H. D. Vernon kanadai pszichiáter vetette fel a szkizofréniára lehetőségét. 1942-es írásában a német kancellárnál képek és hangok hallucinációját, üldöztetéses és nagyzási téveszméket diagnosztizált. Végkövetkezése szerint Hitler személyisége, bár nem lépi túl a normalitás határát, a paranoid típushoz sorolható.²⁸ Tanulmányát az a munkacsoport is felhasználta, amely az amerikai hírszerzés megrendelésére két pszichiátriai elemzést készített. Az egyik Walter C. Langer már említett munkája volt, a másikat Henry Murray harvardi pszichológia professzor írta. Szerinte Hitler a szkizofréniára minden klasszikus tünetet produkálta: hiperszenzibilitást, pánikrohamokat, irracionális féltékenységet, üldöztetéses és nagyzásos téveszméket, omnipotencia-fantáziákat és extrém paranoiával párosuló messianisztikus küldetésstudatot. Diagnózisában Hitler a hisztéria és a szkizofréniára határeset, aki patológikus hajlamait képes kontrollálni és a német nép gyűlöletének szítására felhasználni. Akárcsak Langer, ő is arra a következtetésre jutott, hogy kudarc esetén Hitler nagy valószínűséggel öngyilkosságot fog elkövetni.²⁹

Figyelemre méltó, hogy bár már Krapelin és Bleuler is elkülönítette a szkizofréniát a paranoid zavaroktól, sőt azt is tudjuk, hogy a szkizofrénektől eltérően a paranoid személyek önfenntartók, munkahelyüket megtartják, s lehetnek gyanakvók, de nincsenek téveszméik. Hitlernél ugyanakkor mindkét betegséget

14 ■ John Toland: *Adolf Hitler*. Gustav Lübbe, Bergisch-Gladbach, 1977.

15 ■ Rudolph Binion: „...daß ihr mich gefunden habt.” *Hitler und die Deutschen. Eine Psychohistorie*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1978.

16 ■ Robert G. L. Waite: *The Psychopathic God: Adolf Hitler*. Basic Books, New York, 1977.

17 ■ Ernst Weiß: *Ich der Augenzeuge*. Kreißeimeier, München, 1964 (új cím).

18 ■ Jan Armbruster: *Die Behandlung Adolf Hitlers im Lazarett Pasewalk 1918. Historische Mythenbildung durch einseitige bzw. spekulative Pathographie. Journal für Neurologie, Neurochirurgie und Psychiatrie*, 2009. 10. szám, 18–22. old.

19 ■ D. E. Post: *The Hypnosis of Adolf Hitler. Journal of Forensic Science*, 43 (1998), 1127–1132. old.

20 ■ Armbruster: *i. m.*

21 ■ Bernhard Horstmann: *Hitler in Pasewalk. Die Hypnose und ihre Folgen*. Droste, Düsseldorf, 2004.

22 ■ Armbruster: *i. m.* 20. old.

23 ■ David Lewis: *The Man Who Invented Hitler. The making of the Führer*. Headline, London, 2003.

24 ■ Gerhard Köpf: *Hitlers psychogene Erblindung. Geschichte einer Krankenakte. Nervenheilkunde*, 2005. 24. szám, 783–790. old.

25 ■ Franziska Lamott: *Trauma ohne Unbewusstes? – Anmerkung zur Inflation eines Begriffs*. In: M. B. Buchholz, G. Gödde (Hg.): *Das Unbewusste in der Praxis. Erfahrungen verschiedener Professionen*. 3. köt. Psycho-sozial, Gießen, 2006. 587–609. old.

26 ■ Peter Theiss-Abendroth: *Was wissen wir wirklich über die militärpsychiatrische Behandlung des Gefreiten Adolf Hitler? Eine literarisch-historische Untersuchung. Psychiatrische Praxis*, 2008, 35. szám, 1–5. old.

27 ■ Peter Ostwald: *Ich bin Gott. Waslaw Nijinski – Leben und Wahnsinn*. Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 1997.

28 ■ W. H. D. Vernon: *Hitler, the Man – Notes for a Case History*.

diagnosztizáltak. A kettő közti döntés valószínűleg a téveszmék megítélésén múlik.

A két Matussek (Paul, Peter) és Jan Marbach³⁰ nemrég megjelent közös munkája szintén pszichózisról beszél,³¹ miközben bevonja a tömeget is ebbe az „őrületbe”. A vizsgálódásaik középpontjában nem is Hitler személyes pszichopatológiájának rekonstrukciója áll, hanem az individuális és kollektív részek közötti rezonanciák. Hitlernél a szkizofrénia különleges fajtáját vélik felfedezni, amely teljesen rejtve maradt a külső szemlélők előtt, nem érte el a diagnosztizálhatóság küszöbét, mert a tömegek támogatása által Hitlernak sikerült stabilizálnia énjének a nyilvánosságból táplálkozó részét. A betegség ténye a szerzők szerint nem menti fel az ítéletképességét megőrző Hitlert a felelősség alól.

Sokaknak feltűnt Hitler empatikus készségének és lelkiismeretének teljes hiánya, a köznyelv ma is gyakran *pszichopata* személyiségként emlegeti. Akárcsak a hisztéria, a pszichopata megjelölés sem szerepel már a hivatalos diagnosztikai rendszerekben: ma antiszociális személyiségzavarnak nevezik. A XIX. században ezt erkölcsi elmebetegségnek (*moral insanity*) mondták, ami nem jár együtt a gondolkodás zavarával. Hitler esetében csak néhány szerző következtetett a személyiségzavarok valamely formájára, köztük Gustav Bychowski 1948-ban készített analizisében. Hitler személyiségét más diktátorokéval (Caesar, Cromwell, Robespierre, Sztálin) vetette össze valamiféle közös nevezőt keresve.³² Ilyen volt például az, hogy többen közülük az apai kegyetlenség áldozatai voltak.

ry. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 37 (1942), 295–308. old. A tanulmányt egyébként az OSS (CIA elődje) megbízásából létrehozott munkacsoport is felhasználta.

29 ■ Henry A. Murray: *Analysis of the personality of Adolf Hitler. With predictions of his future behavior and suggestion for dealing with now and after Germany's surrender*. 1943.

Lásd <http://library.lawschool.cornell.edu/WhatWeHave/Special-Collections/Donovan/Hitler/index.cfm>.

30 ■ Paul Matussek – Peter Matussek – Jan Marbach: *Hitler – Karriere eines Wahns*. Herbig, München, 2000.

31 ■ A pszichózis fogalmának gyakran különböző a jelentése zavaró lehet. Legtágabb értelemben azt a tünetcsoportot jelöli, amely a legsúlyosabb mentális betegségeket jellemzi, pl. a szkizofréniát vagy a mániát, néha *valóságromlásnak* is nevezik. Legszűkebb értelemben viszont azt jelenti, hogy a páciens hallucinál és téveszméi vannak.

32 ■ Gustav Bychowski: *Dictators and Disciples. From Caesar to Stalin: a psychoanalytic interpretation of History*. International Universities Press, New York, 1948.

33 ■ John D. Mayer: The emotional madness of the dangerous leader. *Journal of Psychohistory*, 20 (1993), 331–348. old.

34 ■ Desmond Henry – Dick Geary – Peter Tyrer: Adolf Hitler. A Reassessment of His Personality Status. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 10 (1993), 148–151. old.

35 ■ Michael Fitzgerald: *Autism and Creativity: is there a link between autism in men and exceptional ability?* Taylor & Francis, London, 2003.

36 ■ R. G. L. Waite: *The Psychopathic God: Adolf Hitler*. Basic Books, New York, 1977.

37 ■ Theo L. Dorpat: *Wounded Monster. Hitler's Path from Trauma to Malevolence*. University Press of America, Maryland, 2003.

38 ■ Frederic L. Coolidge – Felicia L. Davis – Daniel L. Segal: Understanding Madman: A DSM-IV. Assessment of Adolf Hitler. *Individual Differences Research*, 5 (2007), 30–43. old.

Ez vezethetett ahhoz, hogy később bizonyos társadalmi csoportokkal szemben erős ellenérzéseket tápláljanak. Bychowsky szerint hajlamosak voltak arra is, hogy váltakozva azonosuljanak hol az áldozattal, hol az agresszorral. Történelmi szempontból közös adottság a dekadens kor, az általános bizonytalanság és szegénység, illetve az a körülmény, hogy egyes dezintegrációs erők kikezdték a hagyományos apafigurákat (leváltásukat követelték). Az erős kéz utáni vágy az embereket a diktátor karjaiba hajtja, aki hajlandó a bűnök és a személyes felelősség átvételére. Könyve utolsó fejezetben Bychowski felvázolta, milyen preventív intézkedésekkel lehetne még időben azonosítani a jövő diktátorait. Hasonló szándék vezette John D. Mayert is, amikor 1993-ban külön személyiségzavar-kategóriát állított fel *Dangerous Leader Disorder* elnevezéssel, amelyet három tünetcsoport jellemez: közömbösség, intolerancia, saját személyének túlértékelése.³³

Egy brit kutatócsoport³⁴ Peter Tyrer vezetésével a kilencvenes évek elején Hitlernél az antiszociális személyiségzavar mellett paranoiát és hisztrionikus személyiségzavart is diagnosztizált. Tíz évvel később ezt a kórképet Michael Fitzgerald ír gyermekpszichiáter Hitler jellegzetesen autista vonásaival egészítette ki.³⁵ Ide tartoznak szerinte a kényszerképzetek, a merev, élettelen tekintet, a nők iránti csekély érdeklődés, a baráti kapcsolatok hiánya, a hajlam a monologikus beszédekre, illetve a képtelenség a párbeszédre.

Külön csoportot alkotnak a *borderline* személyiségzavar diagnózisai. Ezt a fogalmat főleg pszichanalitikusok használták az 1920 és 1980 közötti időszakban, eleinte a szkizofrénia egyik változatának tartották. Robert G. L. Waite amerikai történész 1977-ben írt tanulmányában³⁶ kijelentette, hogy Hitler pályáját nem érthetjük meg patológiás személyiségének figyelembevételével: a *borderline* személyiségzavar mellett kimutatható (állítólagos) koprofiliája is. Theo L. Dorpat szerint Hitler *borderline* zavara már 11 éves korában manifesztálódott. Kiváltója az apa agresszív és az anya depresszív magatartása volt. A családban elszenvedett traumatikussá válást súlyosította a háború kataklizmája. Későbbi személyiségjegyei, szadomazochisztikus jellegű emberi kapcsolatai, közömbössége és szégyenkerülése ezekkel a traumákkal hozható összefüggésbe.³⁷

Frederick L. Coolidge egy saját fejlesztésű pszichiátriai skála segítségével próbálta kimutatni Hitler személyiségében a patológiás jegyeket. Történészekből és pszichológusokból álló kutatócsoportjával 2007-ben elkészítette az első olyan Hitler-patográfiát, amely empirikus kutatásokon alapul.³⁸ Mindössze öt interjút készítettek olyan személyekkel, akik nem Hitlerral, hanem vele közvetlen érintkezésben álló emberekkel voltak kapcsolatban, akik első kézből szolgálhattak információval róla. Beszámolóikat egy saját fejlesztésű diagnosztikai rendszerrel értékelték.

ték.³⁹ A Hitler-diagnózis esetében a válaszadókat arra kérték, írják le a vezér felnőttkori viselkedését (18 és 43 éves kora között). A cél az volt, hogy felmérjék azokat a személyiségjegyeket, amelyeket még nem befolyásolt a későbbi gyógyszerabúzus, illetve a kancellárság ténye. Mindaddig ezeket a körülményeket nem választották le a kérdés vizsgálatakor.

A hipotézis az volt, hogy Hitlernél valószínűleg kimutatható a szkizofrénia paranoid altípusa. Joggal merülhet fel a kérdés, hogyan képes valaki ilyen komoly betegséggel ilyen magas pozícióba jutni, és munkáját elvégezni. A szerzők szerint vannak olyan dokumentált esetek, amelyek ezt nem zárják ki, Hitler szkizofréniajának legfontosabb bizonyítékát ugyanis mindenképp a pasewalki események jelenthetnék. Ennél azonban lényegesebb, hogy az értékelések nem várt eredményt hoztak: a legmagasabb értéket ugyanis nem a szkizofrénia, hanem a PTSD (poszttraumás stressz-zavar) mutatta. Bár egyértelmű, hogy Hitler pasewalki rehabilitációja életének egyik fontos szakasza, örök kérdés, hogy csak módosította, vagy alapvetően meghatározta későbbi személyiségét. A mustárgáztámadásnak már önmagában is rendkívül traumatizáló hatása lehetett, vagyis képes volt arra, hogy poszttraumás stresszt váltson ki. Ami a személyiségzavarokat illeti, közülük az antiszociális, narcisztikus, paranoid és szadisztikus típusút mutatták ki a klinikai mérések; a *borderline* skála nem érte el a klinikai értéket.

Alig van bizonyíték arra, hogy Hitlernek neuropszichológiai zavarai lettek volna, kivéve a neurotikus alszála eredményeit. Ezt a skálát arra tervezték, hogy a lapangó agyi diszfunkciók fizikai megnyilvánulását mérje, de úgy tűnik, ezen túl a szomatikus zavarokra is érzékeny. Mind az öt válaszadó megjelölt ilyen panaszokat, melyekről elképzelhető, hogy a gáztámadás következményei. A válaszok erős konzisztenciát mutattak, főleg a személyiségzavarokra vonatkozóan, ám ez még kevés egy érvényes diagnózishoz. Kifogásként merülhet fel az interjúalanyok csekély száma, vagy hogy a válaszadók nem tudták elkülöníteni Hitler felnőttkori személyiségétől a kancellárság idejének jellegzetességeit. A szerzők szerint azonban ennek az igénynek a pszichológia és a pszichiátria jelenlegi eszköztára nem tud teljes mértékben megfelelni, ezért egyelőre nem adhat bizonyos választ a Hitler-jelenség és a holokauszt miérettjeire. A vizsgálatok legnagyobb eredményének azonban azt tartom, hogy az első világháború traumatizáló hatása kétségtelen, de Hitler „örültsége”, nem igazolható.

SZERVI OKOK

A problémák góciát néhány szerző nem az agyban lokalizálta, hanem *szervi okokra* vezette vissza. Günter Hesse pszichiáter a mustárgáztámadás következményének tartotta azokat a szomatikus panaszokat, amelyek a későbbiekben jelentős mértékben alakították Hitler személyiségét és döntéseit.⁴⁰ Már 1918-ban

emésztési zavarokra, fej- és szemfájásra panaszkodott, bőre napérzékeny, ekcémás lett.⁴¹ A mustárgáz hatásának tudható be a jobb oldali arcidegeknek a fotókon 1930-tól kezdve jól látható gyengülése, továbbá az, hogy nem bírta sem a nikotint, sem az alkoholt. Impotenciáját és gyermektelenségét is ez magyarázná, mivel a mustárgáz általában a májat, a veséket, a gyomrot és a bélrendszert támadta meg, de a központi idegrendszert is érintette. A károsodottak tipikus tünetei közé tartozott az erőtlenség, a részvétre való képtelenség, a mély depresszió és – az elsődleges bőrreakciókon túl – a gyorsuló öregedés.

Ellen Gibbels⁴² neurológus és pszichiáter Hitlernél Parkinson-kórt diagnosztizáló munkája szakmai körökben komoly elismerést kapott; a diagnózisa kiindulópontját jelentő végtárgyemegést Deborah Hayden⁴³ előrehaladott szifilisz paralízisként értékelte, Fritz Redlich viszont semmiféle bizonyítékot nem talált arra, hogy Hitlernek szifilisz lett volna.⁴⁴ Ezek a hipotézisek ugyanúgy, mint a pszichiátriai diagnózisok, alkalmatlanok arra, hogy egy magyarázó elméletet megalapozzanak, akár a náciizmus népszerűségét, akár a rendszer destruktivitását, akár a holokausztot illetően.

A pszichés vagy szomatikus patográfiák megalkotóival szemben eltöprel az a kisebbség, amely *Hitler nem tekinti elmebetegnek*. Ezt az álláspontot inkább történészek képviselik, például Alan Bullock, Hugh Trevor-Roper, A. J. P. Taylor és Ormos Mária. A pszichiátriában ritka kivételnek számít Manfred Lütz érvelése: ha Hitler beteg lett volna, egy kis gyógyszeres kezeléssel, munkaterápiával elkerülhető lett volna milliók értelmetlen halála; a tragikus éppen az, hogy Hitler „iszonyúan” normális volt.⁴⁵ A Hitlernél feltalálni vélt paranoiák és elhárító mechanizmusok sokaságával – mint Fritz Redlich is megállapította – egy egész pszichiátriai tankönyvet meg lehetne tölteni, ennek ellenére a személyiség nagyrészt normálisan működött. Hitler tisztában volt avval, mit csinál, és ez büszkeséggel és lelkesedéssel töltötte el.⁴⁶

Abban, hogy Hitler személyiségének ekkora súlyt tulajdonítanak a lélektani elemzések, szerepe volt

39 ■ A CATI (Coolidge Axis Two Inventory) egy 225 kérdést tartalmazó, önbevalláson alapuló kérdőív (self-report), amelyben a válaszadónak minden egyes állítást a Likert-skála alapján kell értékelnie. A CATI alkalmas arra, hogy az I. tengelyhez tartozó nagy szindrómákat kimutassa (ide tartozik többek között a szkizofrénia, a poszttraumás stressz-szindróma, röviden PTSD), de lehet vele általános neuropszichológiai diszfunkciókat is mérni.

40 ■ Günter Hesse: Hitlers neuropsychiatrischen Störungen. Folgen seiner Lost-Vergiftung? *Psychologie und Geschichte*, 9 (2001), 1–2. szám, 91–106. old.

41 ■ Forrásként Ernst Günther Schenck *Patient Hitler – Eine medizinische Biographie* (Droste, Düsseldorf, 1989.) című munkájára hivatkozik. Schenk szerint azonban Hitler 1938-ig makkegészséges volt, csak a háború után szaporodtak meg panaszai: krónikus gyomorgyulladás, kólika, székrekedés, felfúvódás, magas vérnyomás és 1943-tól szívkoszorúér-elmészesedés, bár szívpanaszai nem voltak. Schenk arra a következtetésre jutott, hogy idiopátiás Parkinson-kórról lehet szó, tehát ez esetben ismeretlen eredetű, és nem vezethető vissza hisztériára, mérgezésre vagy agyhártyagyulladásra.

a német történetírást uraló rankei intencionalista hagyománynak is, amely a történelmet a nagy személyiségek akaratának megvalósulásaként fogja fel, de belejátszott az 1950-es évek átpolitizált totalitarizmuselmélete is. E gondolati pályákon haladva ugyanis a háborús népirtás felelőssége egyértelműen Hitlerre hárul. Ugyanakkor egy másik, napjainkban is tartó diskurzus kétségbe vonja Hitler meghatározó szerepét a náci rezsim döntéseiben. A korábbi kutatási eredményeknek a hatvanas évek végén kezdődő revíziója a német történetírásban ahhoz a fordulathoz kötődött, amely a hatalomgyakorlás technikai oldalának vizsgálata helyett a gazdasági-társadalmi folyamatok vizsgálatára helyezte a hangsúlyt, és strukturális összefüggésekben értelmezte a hatalom gyakorlását. Martin Broszat⁴⁷ Hitler rendszerét olyan polikratikus kormányzási formaként írta le, amelyben a vezérnek nagy szerep jutott ugyan, de a többi résztvevő jelentősége legalább annyira fontos volt a döntéshozatalban. A folyamatos konkurenciaharc miatt a rendszert a radikalizálódás is az anarchia felé hajtotta. Ez a gondolatmenet, amely leolvasztotta Hitlerről a hatalomgyakorlás primátusát, érzékenyen érintette a felelősség és a holokauszt szándékoltasága kérdését. A nyolcvanas évek közepén kiobbant *Historikerstreit* alkérdése épp az lett, hogyan illeszthető be a holokauszt a német történelembe, illetve beilleszthető-e egyáltalán. Ernst Nolte és a hozzá kapcsolódó jobboldali történészek szerint a náciizmus és az általa elkövetett genocídium valójában az orosz forradalomra és a sztálinizmusra adott válasz volt, vagyis a sztálini terror szolgált modellként a náci tömegirtáshoz. Ezzel a náciizmus történetét a német, illetve a polgári társadalom történetéből a nagy ellenfél, a Szovjetunió történetébe tolták át. Az intencionalista álláspont szerint Hitler már antiszemita világnézetének kikristályosodása idején is, de legkésőbb az 1920-as évek elejétől eleve úgy akarta elpusztítani a zsidókat, ahogyan az be is következett. A holokauszt gondolata már 1933 előtt is létezett, még ha nagy valószínűséggel csak homályos absztrakciók formájában is, más lehetőségekkel (kitelepítés, lassú kiirtás) együtt.⁴⁸ Az újabb kutatások

szerint az *Endlösung* gondolata a gyakorlati megvalósíthatóság lehetőségeinek függvényében öltött formát. A történészvita önmagában nem hozott új ismereteket, valójában a német identitás kérdéseiről szolt, vagyis a *cui prodest* kérdése itt sem hiábavaló.

A holokauszt lélektani szempontú magyarázatai leginkább az antiszemitizmusról megfogalmazott elméletek különböző változatait nyújtották. Az antiszemitizmus pszichológiai elméleteinek többsége a zsidóellenességet nem tartotta pusztán a társadalmi viszonyokból levezethetőnek, hanem nagy súlyt helyezett az individuális és a kollektív pszichés diszpozíciókra is. A holokausztirodalom egyik fő kérdése ma, hogy a zsidók üldözése és kiirtása mennyiben tekinthető egyetlen folyamat egyre súlyosbodó állomásainak; a másik pedig az, hogy a tömeges és intézményesített gyilkolás magyarázható-e oksági összefüggésekkel, beilleszthető-e a történelem és az emberi psziché hétköznapi normalitásába. A szembenézés a holokauszttal az emberi lét legmélyebb egzisztenciális kérdéseit vetette fel, mivel az ember által okozható szenvedés metaforájává vált.

Sigmund Freud a náciakat barbároknak minősítette, politikai intézkedéseiket regresszív visszatérésként értelmezte a középkori elképzelésekhez, és az antiszemitizmus gyökerét a kasztrációtól való félelemben határozta meg. Ám soha nem készített elméleti vagy klinikai analízist sem az antiszemitizmusról, sem a náciizmus jelenségéről. Freud gondolatainak fonalát szötte tovább Otto Fenichel, Ernst Simmel, Rudolph M. Loewenstein, Bruno Bettelheim és Grünberger Béla, akik zsidó származásuknál fogva saját bőrükön tapasztalták meg a náci rendszert. Kényszerű emigrációjukban Amerikában írták meg elemző munkáikat. A negyvenes években felállított hipotéziseik középpontjában az ösztönelmélet, a freudi struktúramodell állt, főleg a felettes-én konfliktusai és a hasítás. Az antiszemitizmus patológiás jellegét hangsúlyozták. Az 1960-as évekig uralkodó felfogás a holokauszt elkövetőit patológiás személyiségként definiálta.

Fenichel például a fasiszta antiszemitizmust túlde-terminált történelmi jelenségként értékelte, amelynek fő elemei az autoritarizmus és az osztálykonfliktusok elkendőzése,⁴⁹ tehát a nemzetközi osztályharc összefüggéseiben értelmezhető. A zsidó projekciós figurájában az antiszemita azt láthatja, aminek tudatosulását el akarja kerülni, azokat a személyiségjegyeket vetíti belé, amelyeket megvet és gyűlöl. Simmel az antiszemitizmust olyan tömegpszichozisként értelmezte, amely a szkizofrénia paranoiá formájával rokon; olyan patológia, amely felszabadítja a primitív ösztönöket és a pusztításvágyat. Simmel fenomenológiai leírása sokban hasonlít a *borderline* személyiségzavari mai diagnózisához. Grünberger az antiszemitizmust a keresztény-zsidó kultúra mélyén húzódó lélektani problémákra vezette vissza, arra a konfrontációra, amely szerinte a keresztények Krisztushoz kapcsolódó nárcisztikus eszményei és a zsidók ödipális valóságelve között alakult ki. Mivel a kereszténység megvál-

42 ■ Ellen Gibbels: *Hitlers Parkinson-Krankheit: zur Frage eines hirnganischen Psychosyndroms*. Springer, Berlin – New York, 1990; uő: *Hitlers Nervenkrankheit: Eine neurologisch-psychiatrische Studie*. *Vierteljahreshfte für Zeitgeschichte*, 42 (1994), 2. szám, 155–220. old.

43 ■ Deborah Hayden: *Pox: Genius, Madness, and the Mysteries of Syphilis*. Basic Books, New York, 2003.

44 ■ Fritz Redlich: *Hitler. Diagnose des destruktiven Propheten*. Werner Eichbauer, Wien, 2002.

45 ■ Manfred Lütz: *Irre! Wir behandeln die Falschen: Unser Problem sind die Normalen – eine heitere Seelenkunde*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2009.

46 ■ Redlich: *i. m.*

47 ■ Martin Broszat: *Der Staat Hitlers – Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. Deutsche Taschenbuchverlag, München, 1969.

48 ■ Ian Kershaw: *A Hitlermítosz. Vezérkultusz és közvélemény*. Kortina, Bp., 2003. 320–352. old.

49 ■ Otto Fenichel: *Psychoanalysis of Anti-Semitism*. *The American Imago*, 1 (1940), 2. szám, 24–39. old.

tó tervei rendre meghíúsultak, a sértett nárcizmus az okok után kutatott, és evvel megindult a bűnbakképzés folyamata.

Roger Bastade listába szedte a pszichoanalitikus magyarázatok főbb elemeit: a zsidók idegenszerűsége, a körülmelés folytán újra átélt kasztrációs félelem (a zsidó mint bűnbak, akire büntudatunkat átvisszük), a Krisztus keresztre feszítésével felélesztett Ódipuszkomplexus hullámai (ami csak az eredendő apagyilkosság új, történelmi formája); az antiszemitizmus mint az én és a külvilág konfliktusának terméke (a félelmetes zsidó alakja), mint az én és a tudattalan vágyak konfliktusának értelmezése (a zsidó mint az ördög szexuális és agresszív vágyainak szimbóluma), mint az én és a felettes-én konfliktusának következménye (a keresztény féltékenysége azért, mert a zsidót szemelték volna ki arra, hogy kiválasztott nép legyen).⁵⁰

Ez a tömörített összefoglaló is jól mutatja a kizárólag belső okokat kereső logikát. Pedig az antiszemitizmus tipikusan olyan előítéletesség, amelyhez szorosan kapcsolódnak a gazdasági vonatkozások. A német antiszemitizmus történetében a háború mindenképpen fordulatot hozott. Ami addig üres és csak egy-két esetben sikeres frázis volt, most látszólag valós tartalommal töltődött fel, az antiszemitizmus a politikai viták középpontjába került. A háború előtt az uzsorás és a zsidó összekapcsolása a termelők által fenntartott toposz volt, ám a háború után az antiszemitizmus nem korlátozódott az agrártermelőkre és a kézművesekre.⁵¹ Ahogy 1923 októberében a birodalmi kormány képviselője Münchenben megállapította, az antiszemitizmus a gazdasági téren kifejtett propaganda, az uzsora elleni agitáció nyomán alakult ki.⁵²

Az uzsorát a háború utáni politikai propaganda a korábbinál jóval szélesebb szemantikai mezőbe illesztette, megfogalmazódott az improduktív tőke/ember/hátország gondolata. Ebben a szemantikai mezőben kapcsolódott össze egyetlen negatív pólussá a drágulás, a nyerészkedés, a spekuláció, a feketezés, a munka nélkül (értsd: lopással) szerzett vagyon, amihez azután hozzárendelődött a földjáradék, a tőzsde, a kölcsöntőke és a kapitalizmus is. A képlet elejére csak oda kellett tenni egy egyenlőségjellel a zsidó kategóriáját. A drágulásért a zsidókat tették felelőssé, akik visszatartják készleteiket. A gyűlölködő kampányok visszatérő motívuma volt, hogy a zsidók a háborús nyerészkedők, ők felelősek a vereségért, és kiiktatásuk az állam és a gazdaság újjáépítésének záloga.⁵³ Von Epp vezérőrnagy a vágató infláció időszakában Hitler agitációjára utalva jegyezte meg, hogy az áremelkedés az emberek fülét nyitottabbá, alaphangulatát agresszívabbá tette: „Ebbe a hangulatba mindig be kell csempészni a zsidót. Akár igaz, akár nem. A drágulás és a zsidó legyen két összetartozó fogalom.”⁵⁴ Az *alldeutsch* vezetők az antiszemitizmusban jól bevált eszközt találtak a tömegek antimarxista mobilizálásához, és ez alól Hitler sem volt kivétel. Egyes esetekben nagyon nehéz megmondani, hol húzódott határ

az antiszemita meggyőződés és a számító propaganda között. Bár kétségtelen, hogy Hitlernek a zsidókról alkotott képe rendkívüli emocionális töltéssel rendelkezik, feltűnő, hogy antiszemita kirohanásai igen gyérek azokban a dokumentumokban, amelyek nem a nyilvánosságnak készültek, például a vezéri főhadiszálláson 1941 és 1944 között folytatott *Asztali beszélgetésekben*.⁵⁵

Daniel Goldhagen 1996-ban kiadott könyve⁵⁶ radikális revízióra kényszerített minden addigi értelmezést. Browningnak⁵⁷ a 101. rendőrzászlóaljról készített kutatására támaszkodva, a holokausztot a német társadalom felfogásával magyarázta, mondván, hogy a rendőri alakulatokban szolgáló *átlagnémetek* tetteiből következtetni lehet, sőt okvetlenül következtetni kell a német nép egészére. Goldhagen nem tudott meggyőző bizonyítékot felhozni tézise mellett, amely szerint az *átlagnémet* készségesen vett volna részt a népirtásban. Azt sem tudta igazolni, hogy a németek egy különleges, „kiiktatásra törekvő antiszemita szemlélet” (*eliminationist anti-Semitic mind-set*) rabjai lettek volna.⁵⁸ A kritikusok szerint eljárása, amely egyetlen rendőri alakulatnak a népirtásban tanúsított magatartását egy egész társadalomra vetíti ki, eleve elhibázott, nem beszélve a szelektív forráshasználatról. Csak egy lábjegyzetet szán annak leszögezésére, hogy a megsemmisítést célzó antiszemitizmus nem része a német nemzeti jellemnek.⁵⁹ Goldhagen hipotézise tehát legalább annyira szélsőséges és monokauzális, mint azok, amelyek egyetlen személy tulajdonságaira vezetnek vissza egy komplex jelenséget. Hiszen az antiszemita szellemiségnek tulajdonított inherens gyűlölet nem a zsidók elleni szadista pogromokban nyilvánult meg, hanem halálgyárak gondosan őrzött falai mögött, kötelességtudó, lelkes hivatalnokok közreműködésével. Továbbá a táborkban nemcsak zsidók lettek halálukat, hanem romák, a rendszer ellenségei és egyéb nemkívánatos „elemek” is.

A kört ezért mindenképpen ki kell tágítani a faszálódás kérdésének vizsgálata felé. Vajon miért lesz valakiből fanatikus náci, és egy másikra miért nem hat ugyanez az ideológia? Vajon egy bizonyos karak-

50 ■ Roger Bastade: *Sociologie et psychoanalyse*. Idézi Saul Friedländer: *A náci antiszemitizmus – egy tömegpszichózis története*. Uránusz, Bp., 1996. 34. old.

51 ■ Geyer: *i. m.* 280. old.

52 ■ A *Reich* müncheni képviselője a birodalmi kancellárnak 1923. 10. 28. (Bundesarchiv Koblenz R 431, Nr. 2218, Bl. 250.)

53 ■ Geyer: *i. m.* 281. old.

54 ■ Ismeretlen feljegyzése, 1922–23 körül (BA Koblenz, NL Epp Nr. 7/7).

55 ■ Henry Picker: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson. 1941–1944*. Ármádia, Bp., 1999.

56 ■ Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. Knopf, New York, 1996.

57 ■ Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Harper Perennial, New York, 1993.

58 ■ Deák István: Visszapillantás a Goldhagen-vitára. *BUKSZ*, 1997. ősz, 316–322. old.

59 ■ „Ezt semmiképpen sem szabad úgy érteni, mintha szerintem létezne egy időtlen német jellem. A németek jellemének strukturái és közös kognitív mintáik történelmileg fejlődtek és ala-

tert kell keresnünk, vagy bárki lehet potenciális náci? Mi befolyásolja az átváltozást? A „fortélyos” félelem?

A fasizmus kétségtelenül a történelemkutatásban az elmúlt ötven év legalaposabban kutatott témája. Az értelmezések sokaságában elkülöníthetők nagyobb tematikus csoportok: a totalitarizmuselmélet, a szovjet-marxista értelmezés, a politika primátusára építő magyarázatok, a nagytőkével kötött szövetséggel való magyarázat stb. Az elméletek diverzitása a pszichológiai magyarázatokra is jellemző. A pszichoanalízis már a náci rendszer első éveiben választ keresett arra, mi vezeti az egyént saját racionális érdekeivel ellentétes döntésében, mi magyarázza a rendszer destruktivitását, és a gondolkodásnak miféle patológiája vezethet az antiszemita nézetrendszer kialakulásához. Wilhelm Reich⁶⁰ volt az első pszichoanalitikus, aki 1934-ben megpróbálta feltárni a Hitlert és a németeket összekapcsoló tényezőket. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a kispolgárság és a proletár rétegek egy példátlan gazdasági válság idején olyan pártban bíztak, amely nem az ő érdekeiket, hanem a kapitalistákét képviselte. Reich szerint az autoriter társadalom alapja a szexualitást elfojtó autoriter családmódel: „a kispolgári autoriter struktúrák kialakulásában alapvető szerepet játszó szexuális elfojtásokat olyan félelmek szövik át, amelyek szexuális büntudattal telítődnek és lelkiileg mélyen gyökereznek. A szexuális gyengeség következménye az öntudat leértékelődése, amit egyrészt a nemiség brutalizálódása, másrészt merev karaktervonások kialakulása egyenlít ki.”⁶¹ A náci vezetés ezt használta ki. A faj egységének vagy a „vérfertőzésnek” a fogalma ugyanis a polgári-patriarchális társadalmon belül észlelhető szexuális elfojtásokra és a szexualitástól való félelemre vezethető vissza. Az érzelmi kötődés az autoriter apaképhez a nemzetiszocialista vezérkultuszban folytatódott. Am egy vezér csak akkor képes a történelem formálására, ha személyiségének struktúrája összhangban áll széles társadalmi körök tagjainak individuális személyiségstruktúrájával. A kispolgári származású Hitler éppen ezért fordult ehhez a kispolgársághoz. Összességében – írta Reich – a fasizmus egy szexuálisan és gazdaságilag halálosan beteg társa-

kult ki, s – különösen a második világháború elvesztése óta – drámaian megváltoztak.” (Idézi Deák István : i. m. 320–321. old.)

60 ■ Wilhelm Reich: *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Verlag für Sexualpolitik Kopenhagen – Prag – Zürich, 1933.

61 ■ Uo. 69. old.

62 ■ Uo. 53. old.

63 ■ Erich Fromm: *Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie* (1932). *Gesamtausgabe* Bd. I. Deutsche Taschenbuchverlag, München, 1999. 37–58. old.

64 ■ Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől*. Napvilág, Bp., 2002.

65 ■ Erős Ferenc: Vázlat az analitikus szociálpszichológiáról. *Replika* 19–20. 1995. 83–84. old.

66 ■ Erich Fromm: *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1980.

67 ■ Jochen Fahrberg – John Steiner: Adorno und die autoritäre Persönlichkeit. *Kölnener Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 56 (2004), 127–152. old.

68 ■ E. A. Zillmer – M. Harrower – B. A. Ritzler – R. P. Archer: *The quest for the Nazi personality. A psychological investigation of Nazi war criminals*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, 1995.

dalom lázadása a bolsevizmus szexuális és gazdasági szabadságra irányuló fájdalmas, de határozott törekvéseivel szemben.⁶²

Reich téziseit a frankfurti Társadalomkutató Intézet több tagja is átvette. Erich Fromm, aki az 1930-as évek elején meghirdette az analitikus szociálpszichológia programját,⁶³ az intézet 1936-ban *Studien über Autorität und Familie* címmel kiadott tanulmánygyűjteményében megállapította, hogy az autoriter, illetve szadomazochista karakter az alkalmazotti és munkás rétegben egyaránt kimutatható, kialakulását a polgári családon belüli ösztönelfojtás magyarázza. A szadomazochista típus gyűlöli és ugyanakkor vonzódik az erőhöz és a hatalomhoz, de ez a gyűlölet gyakran elfojtódik, és a gyengébbre irányul, a bűnbak szerepét pedig Németországban a zsidóknak kellett felvenni. Ezt a gondolatmenetet bővebben is kifejtette később a *Félelem a szabadságtól* című munkájában.⁶⁴ Ő is arra kereste a választ, hogy az „emberek fejében” élő ideológia miért nem tükrözi adekvátan gazdasági-társadalmi szféra objektív állapotát; hogyan kondicionálhatnak a család közvetítésével adott viszonyok olyan torz karakterstruktúrát, amelynek lényege a tekintélynek való feltétlen engedelmesség és a kisebbségi, alárendelt helyzetűekre kivetített agresszív indulat.⁶⁵ Az intézet empirikus kutatást is végzett e hipotézisek ellenőrzésére, kimutatva e karaktertorzulások meglétét a német munkások és alkalmazottak körében.⁶⁶

Ehhez a vizsgálathoz kapcsolódott a Theodor W. Adorno által vezetett kaliforniai kutatócsoport (Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson, R. Nevitt Sanford) is, amely 1945/46-ban a modern szociálpszichológia egyik legfontosabb és legismertebb kísérletét vitte véghez. A fasizálódás potenciális alánya, a fasiszta rendszer emberének prototípusa az autoriter személyiség, aki mereven ragaszkodik a konvenciókhoz, hatalomorientált, készségesen aláveti magát, destruktív és cinikus. A szerzők közötti viták miatt a kutatási eredmények publikálása elhúzódott, teljes német fordítása máig sem jelent meg. Elgondolkodtató, hogy a kísérleteket sosem ismételték meg német alanyokkal.⁶⁷ A német szociálpszichológiai kutatás legnagyobb vesztesége, hogy nem végeztek vizsgálatokat sem a náci tettesekkel, sem az együttműködőkkel, pedig sokan közülük Ziegenhainban és más börtönökben életfogytiglanra ítélve éltek még. A nagyobb volumenű szociálpszichológiai kutatások Amerikában folytak tovább. Az autoriter személyiség elmélete gyors és heves reakciókat és empirikus ellenőrző tanulmányok sorozatát vonta maga után egészen az 1960-as évekig. A mai elméletek pedig vagy meg sem említik, vagy pedig csak érintőlegesen foglalkoznak vele.

A fasizmus hordozóját egy meghatározott személyiségtípusban lokalizáló elméletnek ellentmond 21 nürnbergi vádlott Rorschach-tesztet alkalmazó vizsgálata, amely jóval több eltérő karaktervonást állapított meg, mint közöset – túl azon, hogy közülük 17-en átlagon felüli intelligenciával rendelkeztek.⁶⁸

Bár ennek alapján elvethető a náci típus feltételezése, az ellenfél patologizálásának gyakorlata nem tűnt el a szociálpszichológiából sem. Mint Erős Ferenc írta, az autoriter személyiség azért is alkalmas volt az ellenség megszemélyesítésére, mert egybefogta a vezér individuálpszichológiáját és a követők tömegpszichológiáját.⁶⁹

Erikson interpretációja nem egy karakter fantomjával, hanem az identitás fogalmára építve teremtett kapcsolatot a vezér és követői között.⁷⁰ Hitler népszerűségét részben az érzelmetelt, színpadias szónoklatokra különösen fogékony németek politikai éretlenségével magyarázta: ellenálltak mindenféle demokratikus uralmi formának és gondolkodásmódnak, nemzeti mazochizmus és paranoid bizalmatlanság jellemezte őket. Az én-identitás fejlődésében Erikson szerint – aki a fő oknak Freuddal ellentétben nem a szexuális zavarokat, hanem az identitásproblémákat tartotta – döntő szerepe van a csoportidentitásnak. Véleménye szerint a nemzetiszocializmus idején is megfigyelhető a veszélyeztetett identitás stabilizálására irányuló törekvés. A nemzetiszocialista ideológia nemhiába talált igazi táptalajra a kispolgárságban, amelynek gazdasági helyzete a nagytőke növekvő monopolizálásával egyre romlott. A kispolgárság valójában azért ragaszkodott a tradicionális értékekhez, hogy egzisztenciájának alapjait megőrizhesse. Az elbizonytalanodáshoz a monarchia felszámolása, az elvesztett háború, a patriarchális privilégiumok megingása is hozzájárult. A nemzeti eszményeket és identitást állandó veszély fenyegette, ami lehetetlenné tette egy egységes német önazonosság kialakítását.⁷¹ A bizonytalanságérzetért persze nemcsak a külső fenyegetettség okolható, szociális, politikai, gazdasági okok egyaránt közrejátszottak a kialakulásában. A zsidók ezzel szemben egy ősi egység kizárólagos képviselőinek mutatkoztak, ami veszélyként jelenik meg a frissen születő identitás számára.⁷² Hitler a nemzeti egység és integritás érzését adta, és az idegen értékek és befolyások kiiktatását ígerte. Erikson tehát az individuális identitás fenyegetettségét a német nép nemzeti identitásért folyó küzdelmének összefüggésében értékeli, s ezzel magyarázza azt az erőt, amely Hitlert és a németeket összekovácsolta. Hitler tehetsége leginkább abban nyilvánult meg, hogy mindenki másnál jobban tudott hatni a nemzeti érzelmekre. A nemzeti ideológia és szimbolika pedig lélektanilag analóg a vallási ideológiával és szimbolikával.⁷³ Ennek a potenciálnak a kiaknázása lehet a kutatások egyik új feladata.

A faszálódás folyamatát vizsgáló elméletek másik csoportja a propaganda hatásaira épített. Az attitűdváltozással kapcsolatos kutatások a „született náci” képét „potenciális náciá” alakították át, immár nem a karakter volt a meghatározó, hanem a körülmények és a kondicionálhatóság. A második világháború után az ún. Yale-program keretében dolgozó pszichológusok a náci propagandagépezet rendkívül hatékony működésére összpontosítva vizsgálták az attitűdvál-

tozást, illetve a tömegkommunikációt, s igyekeztek tudományosan megalapozni a fasiszta propaganda elleni harcot. Eredményeiket részben az ún. Yale-monográfiákban foglalták össze,⁷⁴ részben pedig önálló cikkekben⁷⁵ jelentették meg.

A híres-hírhedt Milgram-kísérletet (1963)⁷⁶ kidolgozó Stanley Milgram érdeklődését a nemzetiszocializmusra, a faszizmusra jellemző autoritástisztelet keltette fel. Az engedelmesség attitűdjét vizsgáló kísérletsorozata azt mutatta, hogy szó sincs kizárólag a németekre jellemző magatartásról, az engedelmesség strukturális feltételeken alapul. A cselekvés szempontjából nem a személy meggyőződése a döntő, hanem a külső situáció. Ha a felelősséget átvette az autoritást reprezentáló személy, akkor a kísérleti alanyok parancsra olyasmit is megtettek, amit egyébként nem tettek volna meg. Az első kísérletsorozatban a kísérleti személyek 65 százaléka kész volt 450 voltos áramütést adni a büntetendő személynek, bár sokan meglehetősen rossz érzéssel; ám egyetlen résztvevő sem állt meg 300 volt alatt. A későbbi vizsgálatok ezt az arányt nagyjából állandóként igazolták. A kísérlet tehát azt sugallta, hogy bizonyos körülmények között mindannyian tömeggyilkossá válhatunk, mindannyiunkban ott lakik a „potenciális náci”, és csak a megfelelő parancsra vár, hogy rémtetteit végrehajtsa. Vagyis a

69 ■ Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Budapest, 1993. 105. old.

70 ■ Míg a freudi pszichoanalízis az identitás kialakulását a gyermekkor bezárulásával befejezettek tekinti, Erikson az én-identitás kialakulását az ifjúkorba helyezi. Az én-identitás fejlődésének útja, hogy az egyén felismeri önnön hasonlóságát és kontinuitását az időben, és azt, hogy mások is felismerik ezt a hasonlóságot és kontinuitást.

71 ■ Erikson: *i. m.* 342. old.

72 ■ *Uo.* 348. old.

73 ■ Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratelődése*. Gondolat, Bp., 1978. 165–236. old.

74 ■ Carl I. Hovland – Irwing L. Janis – Harold H. Kelley: *Communication and Persuasion*. Yale University Press, New Haven, 1953. Magyarul: *A véleményváltozás kísérleti kutatásának összefoglalása*. In: *Pszichológiai szövegyűjtemény a „Bánásmód pszichológiája” című speciális kollégiumhoz*. II. rész. MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatóság, Bp., é. n., 94–110. old.

75 ■ C. I. Hovland – M. J. Rosenberg (eds.): *Attitude Organization and Change*. Yale University Press, New Haven, 1960; M. Sherif – C. I. Hovland: *Social Judgement*. Yale University Press, New Haven, 1961.

76 ■ Stanley Milgram: Behavioral study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (1963), 371–378. old.

77 ■ Philip Zimbardo: The Psychological Power and Pathology of Imprisonment (1971). In: P. Scott Lawrence – Rosemary Nelson (eds.): *Readings in Abnormal Psychology*. MSS Information Corporation, New York, 1973. 164–174. old.

78 ■ Solomon E. Asch: Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgement. In: H. Guetzkow (ed.): *Groups, Leadership and Men*. Carnegie Press, Pittsburgh, 1951; uő: *Studies of Independence and Conformity: A minority of one against a unanimous majority*. Psychological Monographs 70. 1956; uő: Opinions and social pressure. In: A. P. Hare – E. F. Borgatta – R. F. Bales (eds.): *Small Groups*. *Studies in social interaction*. Alfred A. Knopf, New York, 1966. 318–324. old.

79 ■ Idézi Foucault: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina, Bp., 2000. 62. old.

80 ■ Ruth Benedict: *Echantillons de civilisation*. Gallimard, Paris, 1967.

81 ■ Foucault: *i. m.* 64. old.

tényleges és a potenciális tömegvilkos között nincs igazán lényegbevágó pszichológiai különbség.

Zimbardo hírhedt stanfordi börtönkísérletének⁷⁷ eredményei is azt igazolták, hogy a szituációnak döntő befolyása van a viselkedésre; Solomon Asch konformitásvizsgálatának⁷⁸ legmegdöbbentőbb eredménye is az volt, hogy a kísérletben részt vevők milyen könnyen engedtek a többség nyomásának – igaz, csak akkor, ha a csoport legföljebb 3-4 fős volt.

Ezek a modellszerű kísérletek nem győzték meg sem a szociálpszichológusokat, sem a történészeket. Ugyanakkor a hatvanas évektől kezdve nagy befolyásra tett szert Hannah Arendtnek a gonosz banalitásáról alkotott koncepciója. A gonosz metafizikai és morál-filozófiai rejtélyét elemző Arendt nem elégedett meg a pusztán kauzális politikai, történelmi és pszichológiai magyarázatokkal, amelyek nem szolgálhatják a megértést. Értelmezésében a náci gonoszság járványhoz vált hasonlatossá, amely sokakat megfertőzött, de nem mindenkit. A gonosz banalitása nem a szenvedésre vonatkozott, hanem az elkövetőre, a gonoszra, aki nem buta, de *gondolattalan*. Arendt értelmében ez a gonosz lényege.

A gonoszt megtestesítő Hitler alakjával az történt, ami a történelem nagy formátumú személyiségeivel általában: kitűnő projekciós felület lett valamely nézet igazolására, cáfolására, az elhatárolódásra. *Lehet-e ön maga?* A pszichológusok és a történészek együttes feladata, hogy ne csak az okok után kutassanak, hanem a *cui prodest* kérdésének tisztázásával próbálják meg elkülöníteni az értelmezéseknek azt a rétegét, amely a magyarázók mögöttes szándékait rejt. Nem könnyű és nem is hálás feladat, hisz minden társadalom ragaszkodik a maga mítoszaihoz, ám ebben a kérdésben nem volna szabad teret hagynunk az értelmezések öncélú lehetőségeinek. Az eltorzított múlt torz jövőt is rejt. Hitler örültségének állítása a nácizmus értelmezését olyan pályára viszi, amely csak látszólag oldja meg a rejtélyt.

„Egy betegségnek csak olyan kultúrában van való-sága és értéke, amely betegséggént ismeri fel” – írja Boutroux.⁷⁹ A mi kultúránknak, úgy tűnik, valamiért nagyon fontos Hitler személyiségében a patológiák jelenlétének igazolása. Hogy mit jelent a „normalitás” és a vele szembeállított „abnormalitás”, az nagymértékben korfüggő. Minden kultúrában bizonyos virtualításokat foglal magába, amelyek alakíthatják az ember antropológiai konstellációját.⁸⁰ A pszichológia az elme betegségét mint a normához viszonyított negatív konstellációt vizsgálta. Ha Hitlert a fanatizmus miatt minősítenénk örültnek, akkor ugyanezt kellene tennünk a megszállottan alkotó tudósokkal, a nagy világvallások milliói által tisztelt alapítóival is. Az agresszió az egyik népcsoportban kitüntetett viselkedésmód, más közösségekben büntetendő. Mai kultúránk deklaráltan elítéli az agressziót, de vajon így volt-e akkor is, amikor az első világháborúban motíválni kellett a katonákat, és az agresszió alapkövetelmény volt, mondhatni létszükséglet?

Foucault szerint egy társadalom pozitív módon fejeződik ki a tagjain megfigyelhető elmebetegségeiben, függetlenül attól, hogyan minősítik a kóros formákat.⁸¹ Am az is jellemez egy társadalmat, hogy mit tart kórosnak. Az örültté minősítés leválasztja az egyént az őt elutasító társadalomról, kirekeszti, és evvel ledobja magáról a terhet, hogy szembenézzen saját kreatúrájával. Hitler tükröt mutatott annak az európai kultúrának, amely lehetővé tette őt, és mégis értetlenül áll vele szemben. A kérdés tehát nem az, örült volt-e, vagy sem, hanem hogy az európai – vagy a német – kultúra mely elemei tették lehetővé a genocidiumot, a másik ember leminősítését, létjogosultságától való megfosztását. Ha Hitlert leválasztjuk erről a kultúráról, akkor a kérdés már nem is kérdés. Az ellenfél (vagy finomabban szólva a többségi társadalom számára nemkívánatos egyének) abnormalissá nyilvánítása már a múlt század húszas éveiben is jelen volt, amikor Németországban a forradalmi vezetőket a pszichiáterek egy része – a mainstream tagjai – egyszerűen pszichopátának minősítette, és követőik tömegét is az abnormalitások körébe utalta. Persze a tömegjelenségek patologizálása ennél szélesebb körben is él, és valamivel korábbra is datálható.

Hitler személyisége és az általa is formált rendszer valószínűleg csak akkor érthető meg, ha elszakadunk az emberfelettség vagy „emberalattiság” kategóriáitól, visszahelyezzük őt abba a pozícióba, ahol képesek vagyunk megragadni – az emberébe. Nem kellene attól tartanunk, hogy a megértés felmentheti a felelősség alól, mert ez két külön dolog. Ha elutasítjuk a megértés szükségességét, akkor lemondunk arról a tudásról is, amelyet épp általa szereztünk a modernitás emberéről és társadalmáról. □

KORALL 43.

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

12. évfolyam – 2011.

A TARTALOMBÓL

Az olvasás társadalomtörténete

Daniel Roche

A könyv mint fogyasztási cikk –
a gazdaság és az olvasás között

Czifra Mariann

Kézirat-galaxis a Kazinczy-hagyatékban

Balázs Péter

Martinovics Ignác tudományos-filozófiai
értekezéseinek peritextuális vizsgálata

Labádi Gergely

A természet könyvét olvasni. A megértés
metaforái a 18–19. század fordulóján

Szilágyi Márton

Irodalom és üzlet.
Csokonai Vitéz Mihály könyvkiadói
és könyvterjesztői stratégiája
a 18–19. század fordulóján

Hudi József

Dunántúli református tanítói könyvtárak
az 1820-as években

Kurucz György

Könyv és presztízs:
Kazinczy János szóládi h. c. prédikátor
könyvtára, 1812

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2011-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket.

*Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnél, és valamennyi jövő évi számunkat
postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.*

**A KORALL Szerkesztősége 2011-ben a következő
tematikus számokat jelenteti meg:**

- 43. Az olvasás társadalomtörténete**
- 44. Életutak, életrajzok**
- 45. Migráció, emigráció, integráció a 19–20. században**
- 46. Városi térhasználat – megközelítési lehetőségek**

***Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket
támogatásával!***

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: **KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET**